

Καταγραφή και διατήρηση περγαμηνής 12ου αιώνα: Μία πρώτη προσέγγιση

Ευαγγελία Σηλιοπούλου

*Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Περιβάλλοντος, ΔΠΜΣ Διατήρησης & Διαχείρισης Πολιτισμικής Κληρονομιάς, Μινώτου-Γιαννοπούλου 26, Παναγούλα, 29100, Ζάκυνθος
env.prs2424@ionio.gr*

Ευαγγελία Ξενιώτη

*Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Περιβάλλοντος, ΔΠΜΣ Διατήρησης & Διαχείρισης Πολιτισμικής Κληρονομιάς
env.prs2418@ionio.gr*

Ουρανία Μπούντα

*Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Περιβάλλοντος, ΔΠΜΣ Διατήρησης & Διαχείρισης Πολιτισμικής Κληρονομιάς
env.prs2417@ionio.gr*

Μαργαρίτα Μπατάκη

*Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Περιβάλλοντος, ΔΠΜΣ Διατήρησης & Διαχείρισης Πολιτισμικής Κληρονομιάς
env.prs2416@ionio.gr*

Χρήστος Καρύδης

*Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Περιβάλλοντος, ΔΠΜΣ Διατήρησης & Διαχείρισης Πολιτισμικής Κληρονομιάς
c.karydis@ionio.gr*

Περίληψη

Το αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι ένα φύλλο περγαμηνής 12ου αι., το οποίο προέρχεται από ιδιωτική συλλογή και προγραμματίζεται να μεταφερθεί ως δωρεά σε περιφερειακή δημόσια βιβλιοθήκη. Σε περιπτώσεις όπως αυτή, κατά την παραλαβή του τεκμηρίου τα συνήθη ερωτήματα που ανακύπτουν είναι: «τι ακριβώς είναι το αντικείμενο που έχουμε μπροστά μας;» και «τι χρειάζεται να κάνουμε με αυτό;», τα οποία δεν μπορούν να απαντηθούν σύντομα. Η παρούσα μελέτη είναι μια προσπάθεια πρώτης προσέγγισης ενός ιστορικού αντικειμένου, που πρόκειται να μεταφερθεί σε δημόσια βιβλιοθήκη. Επιχειρείται η κατανόηση του κειμένου, η ανάλυση της γραφής και των ιδιαιτεροτήτων της, καθώς και ο ιστορικός του σχολιασμός. Η ανάλυση προχωρά με την εξέταση του χειρογράφου ως φυσικό αντικείμενο και ως τεχνούργημα και τέλος διατυπώνεται μια υπόθεση χρονολόγησής του. Είναι σαφές ότι το συγκεκριμένο αντικείμενο ως ελάχιστο τμήμα ενός μεγαλύτερου ιστορικού τεκμηρίου δεν μπορεί να απαντήσει σε πολλές εύλογες ερωτήσεις που προκύπτουν, μπορεί όμως να προσφέρει μια ενδιαφέρουσα προοπτική για την τύχη και την αξία των αποσπασματικών τεκμηρίων και τις πληροφορίες, που να συναχθούν από αυτά.

Λέξεις-κλειδιά: Παλαιογραφία, Κλίμακα Οσίου Ιωάννη Σινάιτη, Εκκλησιαστικά Χειρόγραφα, Περγαμηνή, Προληπτική Συντήρηση.

1. Εισαγωγή

Η παρούσα μελέτη αφορά ένα φύλλο περγαμηνής με παλαιογραφικό κείμενο. Ένας από τους στόχους της μελέτης ήταν η κατανόηση του κειμένου του χειρογράφου folium και μέσω αυτού, η γνωριμία με τον τρόπο με τον οποίο γράφτηκε, αντιγράφηκε, διαβάστηκε και χρησιμοποιήθηκε. Μέσω της ολικής σχεδόν μεταγραφής του κειμένου, διαπιστώθηκε ότι το χειρόγραφο περιλαμβάνει εξηγητικά σχόλια που αφορούν στο έργο του Οσίου Ιωάννη του Σιναΐτη (579-650), *Κλίμαξ της Θείας Ανόδου* ή *Ουρανόδρομος Κλίμαξ*, το οποίο αποτελεί το ευρύτερα χρησιμοποιούμενο εγχειρίδιο ασκητικής ζωής και το πιο δημοφιλές βιβλίο μετά τις Γραφές και τα λειτουργικά βιβλία σε όλο τον ανατολικό Χριστιανικό κόσμο (Alexoroulos, 2022).

Παρά το γεγονός ότι ένα τόσο μικρό τμήμα χειρογράφου δε μπορεί να προσφέρει πολλές πληροφορίες και να οδηγήσει σε συμπεράσματα, ωστόσο, ως πολιτιστικό τεκμήριο δεν είναι ασήμαντο. Η αξία του έγκειται στο γεγονός ότι μπορεί να αποτελεί τον συνδετικό κρίκο σε κάτι πολύ μεγαλύτερο· ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ένα μέρος του Σιναϊτικού Κώδικα, συμπληρώθηκε από μεμονωμένα φύλλα και θραύσματα (Almpani & Tselikas, 2019). Άλλωστε, τα θραύσματα χειρογράφων που επιβίωσαν λόγω της επανάχρησης (Sarris, 2023) ή της εμπορικής τους αξίας στη σύγχρονη εποχή, είναι πολύτιμα για να κατανοήσουμε την πνευματική παραγωγή και κυκλοφορία κάθε ιστορικής περιόδου, ίσως περισσότερο από τα πολυτελή βιβλία που διατηρήθηκαν σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό λόγω της αισθητικής και διακοσμητικής τους αξίας (Bain & de Bakker, 2024).

Για την αξιολόγηση της υλικής κατάστασης του χειρογράφου έγινε μεθοδική καταγραφή των φθορών του, η οποία συμπληρώθηκε από πλήρη φωτογραφική τεκμηρίωση σε προσπίπτοντα, πλάγιο και διερχόμενο φωτισμό, καθώς και φωτογράφιση σε ψηφιακό μικροσκόπιο στα σημεία που κρίθηκε ότι παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Μέσα από τη διαδικασία καταγραφής των διαφόρων τύπων φθορών, προέκυψε το ζήτημα της ασφαλούς διατήρησης της περγαμηνής, καθώς μεγάλο ποσοστό των ιστορικών πληροφοριών «κρύβεται» ακόμα μέσα στη φυσική μορφή του χειρογράφου. Για το λόγο αυτό, τονίζεται η σημασία της προληπτικής συντήρησης των χειρογράφων από τις βλαπτικές επιδράσεις του περιβάλλοντος και αναφέρονται, ενδεικτικά, τρόποι για την προληπτική συντήρηση της περγαμηνής.

2. Υφιστάμενη κατάσταση του χειρογράφου

Η περγαμηνή είναι επιρρεπής σε διαφορετικά είδη υποβάθμισης που προκαλούνται από τις περιβαλλοντικές και μικροπεριβαλλοντικές συνθήκες, καθώς οι μηχανικές, χημικές και βιολογικές διεργασίες μπορούν να δημιουργήσουν φθορές σε διαφορετικό βαθμό διατήρησης (Μπάνου, 2013). Η καταγραφή φθορών μπορεί να λειτουργήσει ως αρχείο κατάστασης και να χρησιμεύσει ως εργαλείο ασφαλούς χειρισμού, συντήρησης και διατήρησης ενός ιστορικού αντικειμένου. Μπορεί επίσης να αποτελέσει σημείο αναφοράς για μελλοντικές έρευνες και φυσικοχημικές αναλύσεις που μπορούν να αναγνωρίσουν ολόπλευρα την περγαμηνή, παρέχοντας σημαντικές πληροφορίες και αποδεικνύοντας το συνεχές ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας για την κατανόησή της (Ανδρεοπούλου-Μάγκου & Μαριολόπουλος, 2005).

Από την οπτική παρατήρηση, διαπιστώθηκε ότι το χειρόγραφο παρουσιάζει πολλαπλές φθορές (Εικόνα 1) που σχετίζονται με τις φυσικές ιδιότητες του δέρματος, την τεχνολογία κατασκευής της περγαμηνής, την επεξεργασία της επιφάνειας για γραφή και τη μορφοποίησή της ως φύλλο, καθώς και φθορές από προηγούμενες επεμβάσεις συντήρησης και βλάβες που οφείλονται στις συνθήκες αποθήκευσης και μεταχείρισης, οι οποίες

υπογραμμίζουν την σημασία της προληπτικής συντήρησης για τα τεκμήρια πολιτιστικής κληρονομιάς (Κωνσταντίνου, 2006; Μπάνου, 2013).

Εικόνα 1. Γενική κατάσταση χειρόγραφου: recto και verso

3. Το χειρόγραφο ως ιστορικό τεκμήριο

Ο Όσιος Ιωάννης Σχολαστικός ή Σιναΐτης κατέγραψε σε τριάντα λόγους στην *Κλίμακα* τις απόψεις του για τον τρόπο με τον οποίο η κοινοβιακή και η ερημική ζωή οδηγεί στην ηθική τελειότητα (Αρχιμ. Ιγνάτιος, 1978). Ο κάθε Λόγος, που αντιστοιχεί σε μια βαθμίδα πνευματικής ανόδου, αναλύει τις διάφορες αρετές, ακολουθώντας μια κλιμακωτή πορεία, από τις πιο απλές, και θεμελιώδεις προς τις πιο υψηλές και σύνθετες. Η *Κλίμαξ*, λόγω της πυκνότητας των νοημάτων και του ασκητικού λεξιλογίου, στοιχεία που την καθιστούσαν δυσνόητη, υπήρξε αντικείμενο πολλαπλού σχολιασμού ανά τους αιώνες. Παρά την ιστορική της απόσταση, εξακολουθεί να μελετάται ως σημαντικό υπόμνημα της βυζαντινής πνευματικής παραγωγής και της μοναστικής παράδοσης της Ανατολικής Εκκλησίας, τόσο για τη θεολογική της σημασία, όσο και για τη λογοτεχνική αξία που της προσδίδουν το βάθος των νοημάτων και η προσεγμένη ελληνική γλώσσα (Αρχιμ. Ιγνάτιος, 1978).

4. Φιλολογική ανάλυση του χειρόγραφου

Μία από τις αρχικές προκλήσεις για την μελέτη του φύλλου της περγαμηνής ήταν η αποκάλυψη του περιεχομένου του κειμένου που, βέβαια, προϋπόθετε την ανάγνωσή του. Παρόλη την κακή κατάσταση του χειρόγραφου και τις ιδιαιτερότητες της γραφής, επιτεύχθηκε μία σχεδόν ολική μεταγραφή του κειμένου.

Στη συνέχεια, επιχειρήθηκε η αναζήτηση του περιεχομένου και διαπιστώθηκε ότι τα τμήματα του κειμένου με κόκκινη μελάνη προέρχονται από το μέρος Β' του 26ου Λόγου *Περί διακρίσεως ευδιακρίτου*, του έργου του Οσίου Ιωάννη Σιναΐτη, *Κλίμαξ της Θείας Ανόδου*. Η πρώτη εκτίμηση ήταν ότι πρόκειται για αντιγραφή αυτού του έργου. Άλλωστε, έρευνες έχουν δείξει ότι σώζονται επτακόσια σαράντα δύο (742) ελληνικά χειρόγραφα της *Κλίμακος* σε όλον τον κόσμο, εκ των οποίων διακόσια επτά (207) φυλάσσονται σε μονές του Άθω (Παπαδημητρίου, 2004).

Διαπιστώθηκε τελικά, ότι τα τμήματα του κειμένου με μαύρη μελάνη, δεν προέρχονταν από την *Κλίμακα*. Η νέα αναζήτηση της προέλευσής τους οδήγησε στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για σχόλια που ανήκουν σε εξηγητικό έργο το οποίο όμως δεν έγινε εφικτό να ταυτοποιηθεί. Σύμφωνα με την Ν. Παπαδημητρίου (2004) διακρίνονται τρεις κατηγορίες χειρόγραφων της *Κλίμακος*: α) χειρόγραφα με το κείμενο της *Κλίμακας* (αποτελεί την αρχαιότερη και πλουσιότερη κατηγορία), β) χειρόγραφα με κείμενο και σχόλια και γ) τμήματα των Λόγων της *Κλίμακας*.

Με αυτό το δεδομένο, στη συνέχεια αναζητήθηκαν τα εξηγητικά έργα της *Κλίμακος*. Από τους σημαντικότερους σχολιαστές του έργου αναφέρονται ο κανονολόγος Ηλίας, μητροπολίτης Κρήτης κατά το διάστημα 1120-1130, ο οποίος έγραψε το έργο *Ἐξήγησις εἰς τὴν ἁγίαν Κλίμακα, εἴτ' οὖν τὰς πνευματικὰς πλάκας τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ καθηγουμένου τοῦ ἁγίου ὄρους Σινᾶ, τοῦ λεγομένου Σχολαστικοῦ, πονηθεῖσα τῷ μητροπολίτῃ Κρήτης Ἡλῖα*, το οποίο παραμένει ανέκδοτο, και ο εκκλησιαστικός συγγραφέας Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος (1256-1335), ο οποίος έγραψε το έργο *Ἐξήγησις εἰς τὴν οὐρανοδρόμον θείαν Κλίμακα* (Αρχιμ. Ιγνάτιος, 1978). Σύμφωνα με τον Αρχιμανδρίτη Ιγνάτιο (1978), η ερμηνεία του Ν.Κ. Ξανθόπουλου δε διαθέτει την έκταση της ερμηνείας του Ηλῖα. Μία από τις πιο γνωστές εκδόσεις της *Κλίμακος* αποδίδεται στον ιερωμένο και θεολόγο J. P. Migne (1860) και αποτελεί επανέκδοση της πρώτης έκδοσης (1633) του Γερμανού Ιησουΐτη φιλόλογου και ιστορικού, Mathaeus Rader, η οποία στηρίχτηκε σε οκτώ χειρόγραφα. Στο έργο αυτό το όνομα του προγενέστερου σχολιαστή, Ηλῖα Κρήτης, αναφέρεται μόνο στην εισαγωγή (Migne, 1864), στοιχείο που υποδεικνύει ότι ο συγγραφέας μάλλον δεν αξιοποίησε το κείμενο του Ηλῖα.

Συγκρίνοντας το υπό μελέτη χειρόγραφο της *Κλίμακος* με το έργο του Αρχιμανδρίτου Ιγνατίου (1978), το οποίο στηρίζεται (α) στην έκδοση P. Trevisan (1941), (β) στο κείμενο του Migne (1860), αλλά και σε παλαιότερες εκδόσεις όπως (γ) σε αυτήν του ερημίτη Σωφρονίου (1833), η οποία έχει βασιστεί σε χειρόγραφο της Ιεράς Μονής Διονυσίου Αγίου Όρους, (δ) στη μετάφραση του λόγιου και κληρικού Μάξιμου Μαργούνιου (1590), αλλά κυρίως (ε) στον κώδικα της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα (Κωδ. 895.30, Κλίμαξ Ιωάννου Σχολαστικού, φύλλα περγαμηνής 282, 14ος αιώνας), παρατηρούμε ότι το μικρό δείγμα κειμένου που έχουμε στη διάθεσή μας βρίσκεται πιο κοντά λεξιλογικά και υφολογικά με το έργο του Ιγνατίου παρά με το έργο του Migne (Πίνακας 1). Αυτή η σύγκριση οδήγησε σε ένα αρχικό συμπέρασμα ότι το υπό μελέτη χειρόγραφο είναι παλαιότερο από τις πηγές που χρησιμοποίησε ο Migne.

Πίνακας 1. Διαφορές κειμένου Κλίμακος

Φύλλο περγαμηνής	Κείμενο Migne	Κείμενο Ιγνατίου
πάση	ἐν πάση	πάση
ὀφείλει κεχρηῆσθαι	χρησάτω	ὀφείλει κεχρηῆσθαι
εἰς τὸν θρόνον	ἐν τῷ θρόνω	ἐν τῷ θρόνω
ἀνελέγκας ἐνθρονίσθη	ἀνελέγκας ἐνθρονιάση	ἀνελέγκας ἐνθρονίσθη
ἢ μὲν ἀκρόασις τῶν τοῖς πνευματικοῖς ἀνδράσι κατορθωμένων	ἢ μὲν τῶν κατορθωμάτων τῶν πνευματικῶν πατέρων ἀκρόασις	ἢ μὲν ἀκρόασις τῶν τοῖς πνευματικοῖς πατράσι κατορθωμάτων
ἢ μὲν διδασκαλικὴ ἀκρόασις πρὸς μίμησιν τοὺς ζηλωτὰς πέφυκεν ὀδηγεῖν	-	ἢ μὲν διδασκαλικὴ ἀκρόασις πρὸς μίμησιν τοὺς ζηλωτὰς πέφυκεν ὀδηγεῖν
διάκρισις ἐστὶν σκοτίας λύχνος	ἢ δὲ διδασκαλικὴ ἀκρόασις ἐστὶν σκοτίας λύχνος	διάκρισις ἐστὶν σκοτίας λύχνος
πολεμεῖν τοῖς δαίμοσιν	πολεμεῖν τοὺς δαίμονας	πολεμεῖν τοὺς δαίμονας
προσηύξατο	προσευξάμενος	προσηύξατο
ἐνεκεν εἰσπηδήσαντος	ἐνεκα εἰσπηδήσαντος	ἐνεκεν εἰσπηδήσαντος
προσαηχοχότος ἀπέλευσιν	προσαηχοχότος ἄφιξιν	προσαηχοχότος ἀπέλευσιν
ἐκεῖνοι περὶ ὧν ὁ ἀπόστολος ἔφησεν. ὡς πλάνοι καὶ ἀληθεῖς	περὶ ὧν τίς ἔφησεν. ὡς πλάνοι τυγχάνουσι καὶ ἀληθεῖς	περὶ ὧν τίς ἔφησεν. ὡς πλάνοι τυγχάνουσι καὶ ἀληθεῖς

Σε ένα δεύτερο επίπεδο επιχειρήθηκε μία σύγκριση στα σχόλια που περιλαμβάνονται στις ανωτέρω πηγές. Για το τμήμα του κειμένου που εξετάζουμε, η έκδοση Migne περιέχει

έναν περιορισμένο αριθμό σχολίων, μόλις τέσσερα (Πίνακας 2). Αντίθετα, τα σχόλια στο χειρόγραφο φύλλο μας, έχουν σαφώς μεγαλύτερη έκταση. Η παρατήρηση της χρήσης κόκκινης και μαύρης μελάνης, σε συνδυασμό με την αναφορά του Ιγνάτιου ότι από το ανέκδοτο έργο του σχολιαστή της κλίμακας, Ηλία Κρήτης, σώζονται κάποια χειρόγραφα τα οποία παρουσιάζουν το κείμενο σε μικρά τμήματα ερυθρογραμμένο και στη συνέχεια την ερμηνεία, μάς οδήγησε στην αναζήτηση αυτών των χειρόγραφων. Ύστερα από έρευνα στις ψηφιακές βιβλιοθήκες χειρόγραφων, εντοπίστηκε στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας το χειρόγραφο Coislin 87 (14ος αι.) Η μελέτη αυτού του χειρογράφου αποτέλεσε έκπληξη, αφού παρουσιάζει σημαντική ομοιότητα με το υπό μελέτη φύλλο περγαμηνής, τόσο ως προς τη γραφή, αλλά κυρίως ως προς τα σχόλια, τα οποία είναι πανομοιότυπα (Πίνακας 3), μεταφέροντας έτσι τη χρονολόγηση του χειρογράφου νωρίτερα από την αρχική υπόθεση, δηλαδή στον 14ο αιώνα.

Πίνακας 2. Σχόλια στην Πατρολογία Migne

Κείμενο	Σχόλια
ή γάρ ὁδὸς καὶ ἡ θύρα ἠνέωκται·	Οδοὺς ἢ Γραφή τὰς ἀρετὰς ὀνομάζει· μείζων δὲ τῶν ἀρετῶν πασῶν ἡ ἀγάπη καθέστηκε· διὰ τοῦτο ἔλεγεν ὁ Ἀπόστολος· Ἔτι καθ' ὑπερβολὴν ὁδὸν δείκνυμι, ὡς καταφρονεῖν πείθουσιν τῶν ὑλικῶν πραγμάτων· καὶ μὴδὲν τῶν προσκαίρων προτιμᾶν τῶν αἰωνίων.
Ἦτιμάσθη ποτὲ τις τῶν ἀδελφῶν	Σχηματισμοὶ διὰ παραδειγμάτων, ἢ προεῖπεν, ὑποκρίνεσθαι ἡμῶν δεῖν ἐμπαθείας, ὡς ἂν ἐκφύγωμεν τὴν τοῦ ἐχθροῦ ἦτταν, ἀσφαλεῖς ὄντες ἐν οἷς σχηματιζόμεθα, αὐτῷ πολεμοῦντι, μὴ εἰδότει δέ.
Πῶς δὲ σοι φράσω τὴν ἐκείνου ἀγνεῖαν	Ὁ ἀββᾶς Σεραπίων φησὶ· Ἔστιν ὁ ἐν τοῖς πράγμασι τοῖς ἀριστεροῖς ἐργαζόμενος τὴν ζωὴν ἐν τῇ σοφίᾳ τοῦ Θεοῦ· καὶ ἔστιν ὁ τὴν ἀμαρτίαν πραγματευόμενος, ὡς ἐν προσώπῳ τῶν θεϊκῶν.
εἰς ἐμπαιγμὸν καταλήξουσιν.	Τὰ ἐλαττώματα ἐν τισὶ τοῖς φυλάττουσιν ἑαυτοῦς, φύλακες εἶσι τῆς δικαιοσύνης.

Πίνακας 3. Σύγκριση σχολίων

Φύλλο Περγαμηνής	Coislin 87
Καὶ πάλιν ὅταν ὀργιζώμεθα ἢ λυπώμεθα τὸ εἰκὸς· οἷον κατὰ τοῦ ἀτιμάσαντος ἢ ζημιώσαντος· οἱ δὲ δαίμονες οἷον ἐν τῇ ἀμελείᾳ ἡμῶν καιροσκοποῦντες, ἐπιτίθενται ἡμῖν ἄφνου μετὰ πολλῆς σφοδρότητος κινοῦντες τὰ προειρημένα πάθη καὶ τὰ ὅμοια· ἢ δὲ κακὴ προαίρεσις, οἷον ὅταν ἐν γνώσει τοῦ καλοῦ τὸ κακὸν ἀνθαιρώμεθα· τοσοῦτον οἷω ὄντων καὶ τοιούτων τῶν συνεργούντων ἡμῖν· καὶ τῶν ἀντιπραττόντων θαυμάζειν εἰκότως εἰσὶ μοι· πῶς πρὸς τὰ πάθη ὀξύτερον ἐπικαμπτόμεθα· οὐδὲ ὦν δὲ ἐγὼ λέγειν πρὸς ἀκρίβειαν οὔτε βούλομαι, οὔτε βουλόμενος δύναμαι. Εἰ μὲν οὖν γεγόνασιν τὰ γενόμενα τούτέστιν ἡ ψυχὴ τε ἡμῶν καὶ τὸ σῶμα , οὕτω φύσεως ἔχουσιν ὥσπερ οἶμαι . Ἔστι ἦτοι πῶς εἰκῶν εἰμὶ Θεοῦ κατὰ τὸν ----καὶ αὐτεξούσιον καὶ τῷ πληρῶ συμφύρομαι· ἦτοι τῷ σώματι ὡς φησὶν ὁ μέγας ἐν Θεολογίᾳ Γρηγόριος· εἰδάλλως τε τῶν κτισθέντων καθέστηκεν, ---τὸ σῶμα παρ' ὁ γέγονεν ἐξ' ἀρχῆς, πάντως τῆς ἑαυτοῦ συγγενείας ἀπλήστως ὀρέγεται. Ἐπεὶ οὖν --ἐξ' ἀρχῆς γεγόναμεν. Εἰ καὶ πρὸς κακίαν αὐτεξουσίως ἐνεύσαμεν καὶ διὰ τοῦτο τῆ θνητότητα ἐκρίθημεν τῆς ἀθανασίας ταύτης ἀπλήστως οἱ εἴ φρονοῦντες ὀρεγόμεθα. Εἰ καὶ διὰ τὸ αὐτεξούσιον πρὸς κακίαν ἐκλίναμεν.	τούτων ὀξύτερος περὶ Διαφορετικὴ λέξι, δυσανάγνωστη
Ὁ εἰς τὸν θρόνον τοῦ Θεοῦ τὸν πληλόν, ἦτοι τὸ σῶμα ἀνενεγκεῖν ἀφίλων καὶ ἐνθρονίσαι αὐτὸ ἐν αὐτῷ, οὐκ ἔστιν εἰπεῖν ὄσης τῆς σπουδῆς· ὄσης τῆς μηχανῆς δεῖται· τὸ δὲ ἵνα οὕτως εἴπω, προσέθηκε τὴν ὑπερβολὴν κολάζων·	ὀφείλων

ὅσον γὰρ καὶ οἶον τὸ ἐνθρονίσαι τὸ σῶμα τῷ θρόνῳ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς αὐτῆς δόξης τυχεῖν παρασκευάσαι. Τὴν γὰρ δόξαν οἶμαι διὰ τοῦ θρόνου δηλῶσαι, τὸ χρῆ καὶ λέγειν· ὅπερ οἶμαι κολάζων τὸ ἵνα οὕτως εἶπω τέθεικεν· ὅτι δὲ τὴν δόξαν διὰ τοῦ θρόνου ἐδήλωσε φανερόν· ὅταν γὰρ φησὶν ἔλθῃ ὁ υἱὸς τοῦ ἀμνοῦ ἐν τῇ δόξῃ αὐτοῦ καὶ πάντες οἱ ἅγιοι ἄγγελοι μετ' αὐτοῦ, τότε καθίσει ἐπὶ θρόνου δόξης αὐτοῦ καὶ πάλιν· ὑμεῖς φησὶ οἱ ἀκολουθήσαντες μοὶ καθίσεσθε ἐπὶ δώδεκα θρόνων, κρίνοντες τὰς δώδεκα φυλαῖς τοῦ Ἰσραήλ· οὐδὲ γὰρ θρόνοι εἰσὶ ἐφ' ὧν ἀλλὰ ἡ δόξα διὰ τῶν θρόνων δηλοῦται, μηδεὶς οὖν προφάσεις προφασίζεσθαι πρὸς τὴν **ἀνάστασιν** ἀλλ' ὀλοσχερῶς ἐπειγέσθω· ἡ γὰρ ὁδὸς πᾶσι καὶ ἡ θύρα ἀνέωκται· ὁδοὺς δὲ ἡ γραφὴ τὰς ἀρετὰς ὀνομάζει· ὧν μεῖζον πασῶν ἡ ἀγάπη· διὰ τοῦτο ἔλεγε καὶ ὁ ἀπόστολος· ἔτι καθ' ὑπερβολὴν ὁδὸν δεῖκνυμι· ὡς καταφρονεῖν πείθουσιν τῶν ὑλικῶν πραγμάτων· καὶ μηδὲ τῶν πρόσκαιρων προτιμᾶν τῶν αἰωνίων, ἢ ὁδὸν καὶ θύραν αὐτὸν τὸν δεσπότην Χριστῷ λέγειν· οὗτος γὰρ ἐστὶν ὁ λέγων· ἐγὼ εἰμὶ ἡ ὁδὸς· καὶ ἐγὼ εἰμὶ ἡ θύρα· λέγεται γὰρ ὁ τοῦ Θεοῦ λόγος καὶ θύρα καὶ ὁδὸς· **ὁδὸς μὲν ὡς ἐπὶ τὴν ἀλήθειαν ἡμᾶς ὀδηγῶν**· θύρα δέ, ὡς τοὺς καλῶς πᾶσαν τὴν ὁδὸν διηनुκτότας τῶν ἀρετῶν κατὰ τὸν ἄμεμπτον δρόμον τῆς πράξεως πρὸς γνῶσιν εισάγων· φῶς δεικνύς τοὺς πολυφαιεὶς τῆς σοφίας θησαυροὺς· **ἀπάσης** γὰρ ἐστὶ καὶ ὁδὸς καὶ θύρα καὶ κλείς καὶ βασιλεία καὶ ποιμὴν· ὁδὸς μὲν, ὡς ὀδηγὸν· κλείς δὲ ὡς ἀνοίγων τοῖς ἀξίοις τῶν θείων καὶ ἀνοιγόμενος· βασιλεία δέ, ὡς κληρονομούμενος· καὶ μέθεξιν πᾶσι **διδόμενος**· θύραν δὲ ὡς εἰς ---- ποιμὴν ὡς εἰς τόπον χλόης κατασκηνῶν καὶ ἐκτρέφων ἐπὶ ὕδατος ἀναπαύσεως καὶ ἐντεῦθεν ὀδηγῶν καὶ προπολεμῶν· ἔτι θύραν ἑαυτὸν ὀνομάζει ὁ κόσμος καὶ ὁδὸν, ὅτι τὰς ἀρετὰς πρῶτος ποιήσας, ἐδίδαξεν ἡμᾶς· καὶ ἀρχὴ τῶν τοιούτων ἡμῖν ἔργων ἐγένετο· τὸν αὐτὸν τοῦτον ἐφαρμόσας λόγον· καὶ τῆ ἐκ νεκρῶν ἀναστάσει· καὶ τῆ εἰς ἀφθαρσίαν τῆς σαρκὸς μεταβολῆ καὶ ἐν γὰρ τῇ ἀνόδῳ εἰς οὐρανοῦς· καὶ τούτων γὰρ ἡμῖν γέγονεν ἀρχὴ τοιοῦτον τί---**φασίν**---**διὰ** λόγων· κύριος φυλάσσει τὴν εἴσοδον σου καὶ τὴν ἔξοδον σου· ὁ γὰρ ἀπὸ τοῦ ἐν ᾧ --- τῶν ὑπερκειμένων ἀγαθῶν **εἴσοδος** γίνεται· καὶ ὁ κεχρημένος ὀδηγῶ τῷ λόγῳ εἰσελεύσεται καὶ οὐδέποτε ἐξελάσεται οὔτε πρὸς τὰ μεῖζω, **οὔτε τοῦ ἐξιέναι των** -----προκοπῆς εἰς τὰ ---εἰσιῶν, ἢ μὲν ἀκρόασις τῶν τοῖς πνευματικοῖς ἀνδράσι κατορθωμένων, τὸν νοῦν αὐτὸν ἡμῶν **οὐκ** διυπνίζειτε καὶ ἀνίστησι καὶ πρὸς ζῆλον τὴν ψυχὴν ἡμῶν διερεθίζει·

Καὶ προθυμοτέρως ἐργάζεται ἡ διδασκαλικὴ ἀκρόασις πρὸς μίμησιν τοὺς ζηλωτὰς πέφυκεν ὀδηγεῖν· ὥστε μεῖζον ἢ πραγματικὴ ἀκρόασις τῆς διδασκαλίας· διάκρισις δὲ ἐστὶ σκοτίας λύχνος· ὡς γὰρ λύχνος **ἀναφθεὶς** διώκει τὸ σκότος, οὕτως καὶ ἡ διάκρισις, τὸ νοητὸν σκότος, διαλύειν πέφυκεν· ἔστι δὲ διάκρισις καὶ πεπλανημένων ἐπάνοδος· ἐκεῖσε δὲ τοὺς πλανηθέντας ἐπανάγουσα ὅθεν ἀπωλέσθησαν· καὶ τῶν **τούς ὡς πᾶσιν ὄντων, ἦτοι** δυσχερῶς βλεπόντων φωτισμὸς· διακριτικὸς δὲ ἐστίν, ὑγείας ψυχικῆς εὐρετής, καὶ νόσου ὁμοίως καθαιρέτης· ὁ γὰρ διακριτικὸς, καὶ ἀμφοτέρας καλῶς κατορθοῦν δύναται· κατὰ δύο δὲ τρόπους πάντες οἱ μικροθαύμαστοι καὶ τὰ μικρὰ θαυμάζειν πεφυκότες, τὰ τοῦ πλησίον μικρὰ ὄντα, μεγαλύνειν καὶ ἐπαίρειν πεφύκασιν· ἢ ἀγνωσίας ἐσχάτης χάριν, ἀγνοοῦντες γὰρ καὶ τὰ μικρὰ ὡς μεγάλα θαυμάζουσιν, ἢ σκοπῶ ταπεινοφροσύνης· καὶ γὰρ οἱ ταπεινόφρονες, καὶ τὰ παρ' ἑτέροις μικρὰ, ἐξαίρειν ὡς μεγάλα εἰώθασιν.

ἀνάβασις

μὲν

ὁ αὐτός

γινόμενος

καὶ ὁ ψαλμὸς δε

ἐξοδος

οὔτε τοῦ εἰσιέναι οὔτε τοῦ ἐξιέναι διὰ προκοπῆς

Διαφορὰν ἐναυθὰ παλαιόντων καὶ πολεμούντων δίδωσιν· τοὺς μὲν παλαιόντας καὶ βάλλειν φησὶ καὶ βάλλεσθαι, τιτρώσκειν τε καὶ τιτρώσκεσθαι· [ ] τοὺς δὲ πολεμοῦντας, οὐδὲν τοιοῦτον πάσχειν· ἀλλὰ πάντοτε διώκειν τοὺς ἐχθροὺς· ὁ δὲ πολλῶ μεῖζον καθέστηκε τοῦ βάλλειν λέγω καὶ βάλλεσθαι· ὁ νενικηκὼς τὰ πάθη, τιτρώσκει καὶ βάλλει δαίμονας· ὑποκρινόμενος μὲν καὶ προσποιοῦμενος **ὑποκεῖσθαι πάθει**· καὶ ἐντεῦθεν ἀπατῶν τοὺς ἐχθροὺς

[Προσθήκη]: **Καὶ ποιεῖν καὶ πάσχειν**

ἔχειν πάθη

αυτοῦ δαίμονας· ἀπαθῆς δὲ μένων καὶ ἀπολέμητος ἐξ αὐτῶν· ἠτιμάσθη ποτὲ τὶς τῶν ἀδελφῶν· καὶ μὴ δ' ὄλως κινήθεις, [] ἀλλ' ἀπαθῆς διαμείνας, κατὰ νοὺν προσηύξατο· **εἶθε οὕτως** ἐσηματισμένως οὕτως πῶς ἐπὶ ταῖς ἀτιμίαις ἀποδύρεσθαι ἤρξατο· καὶ δι' ἐπιπλάστου πάθους τὴν ἑαυτοῦ ἀπάθειαν ἀπεκρύψατο· ἀποδυρόμενος γὰρ καὶ δόξας πεπονθέναι, ἀπαθῆς διέμεινε· ταῦτα δὲ σχηματισμοὶ εἰσὶ παραδειγμάτων, [] **τοῦ δεῖν ἡμᾶς ὑποκρίνεσθαι** ἐμπαθείας, ὡς ἂν ἐκφύγωμεν τὴν τοῦ ἐχθροῦ ἥττα· ἀσφαλεῖς ὄντες ἐν οἷς σχηματιζόμεθα αὐτῷ πολεμοῦντες, μὴ εἰδέναι· οἷον δῆ καὶ ἐπὶ τοῦ παρόντος γέγονεν· ὁ γὰρ ἀτιμασθεὶς ἀδελφὸς μηδὲ ταραχθεὶς μετὰ αὐτὸ κατὰ νοὺν προσεύξασθαι, ἤρξατο κλαίειν ἐπὶ ταῖς ἀτιμίαις· δι' ἐπιπλάστου πάθους, τὴν ἑαυτοῦ καλύψας ἀπάθειαν. Ἔτερος δὲ τὶς τῶν ἀδελφῶν, εἰς πρωκαθεδρίαν ὧν εἰς ἅπαν ἀνόρεκτος, τὸν πονοῦντα ὑπὲρ τῆς πρωκαθεδρίας ὑπεκρίνετο· σπουδάζων ὥσπερ ὑπὲρ ταύτης πρὸς ἣν ἀνορέκτως εἶχε· τὸ δ' ἐξῆς, περὶ τοῦ μοναχοῦ Σεραπίωνος φησὶ· τούτου γὰρ τὴν ἀγνείαν ἐνταῦθα θαυμάζει· τοῦ ἐν πορνείῳ τῷ δοκεῖν ἀμαρτίας ἔνεκεν εἰσπηδήσαντος· τὴν δὲ πόρνην πρὸς ἄσκησιν **ἐφέλκυσαντο**·

[Προσθήκη]: ὑπὸ τῶν ὕβρεων ἐν τῇ καρδίᾳ

[Προσθήκη]: ὡς προεῖπεν

Ἔστι γὰρ ὁ ἐν τοῖς πράγμασι τοῖς ἀριστεροῖς ἐργαζόμενος τὴν ζωὴν ἐν τῇ σοφίᾳ τοῦ Θεοῦ· καὶ ἔστιν ὁ τὴν ἀμαρτίαν πραγματευόμενος ὡς ἐν προσώπῳ των θεικῶν· τὰ γὰρ ἐλαττώματα ἂν τίσι τοῖς φυλάττουσιν ἑαυτοῦς, φύλακες εἰσὶ τῆς δικαιοσύνης.

Διαφορετικὴ λέξη, δυσανάγνωστη

Ἄνωθεν μὲν, τὶς λίαν πρῶί, βότρυν τινὶ τῶν ἡσυχάζοντων κεκόμικε· ὁ δὲ λαβῶν τοῦτον μετὰ τὴν ἀπέλευσιν καὶ ἀναχώρησιν τοῦ προσενεγκόντος, καίτοι ἀνορέκτως ἔχων, ὄξεϊα τινὶ ὄρμη τὸν βότρυν βέβρωκεν· ὡς γαστρίμαργον ἑαυτὸν τοῖς δαίμοσι ἐμφανίζων· ἕτερος μικρὰ τινὰ θαλία ἀπολελωκῶς, ἄπασαν τὴν ἡμέραν **ἐσηματισμένος** ἑαυτὸν ἀλγυνόμενον ἐδείκνυε· καὶ περιπαθῶς ἔχοντα· καὶ δυσχερῶς **τὸ συμβᾶν** φέροντα· πολλῆς δὲ νήψεως τοῖς τοιούτοις **χρειᾶς** καθέστηκε μήπως ἐμπαίζειν ἐπιχειροῦντες τοὺς δαίμονας, ὑπ' αὐτῶν ἐμπαυχθῶσι κρατηθέντες οἷς σχηματίζοντας· οὗτοι γὰρ ὄντως εἰσὶν ἐκεῖνοι, περὶ ὧν ὁ ἀπόστολος ἐν τῇ πρὸς κορινθίους εἶπεν ἐπιστολῇ· διὰ δόξης καὶ ἀτιμίας· **διὰ βλασφημίας** καὶ εὐφημίας· ὡς πλάνοι καὶ ἀληθεῖς. Τοῦτο πάλιν ἐστὶν ὃ εἶπε

ἐσηματισμένως τὴν σύμβασιν χρειᾶ

δυσφημίας

Σημ.: Στὴ στήλη Coislín καταγράφονται μόνο οἱ διαφορὲς χωρὶς νὰ γίνεταὶ ἐπανάληψη τῶν κοινῶν σημείων. Σημειώνονται ἐπίσης τὰ σημεῖα τοῦ κειμένου τοῦ χειρογράφου ποὺ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τοῦ χειρόγραφου Coislín

Ὁ Λ. Πολίτης στὴ μελέτη τοῦ πάνω σὲ ἓνα χειρόγραφο τῆς *Κλίμακος*, τῆς ἱερᾶς Μητροπόλεως Νικοπόλεως, ἀντιπαραβάλλοντα τὸ χειρόγραφο τῆς Πρεβέζης (14ος αἰώνας) με τὸ χειρόγραφο Coislín 87 (14ος αἰώνας) καὶ με τὸ Vatic. Chis. Gr. 38 (14ος αἰώνας, τὸ ἀπέδωσε στὸν Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο, χωρὶς, ὅμως νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν ἐξάρτηση τοῦ Ξανθόπουλου ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο ἔργο τῆς *Εξήγησης (...)* τοῦ Ἡλία Κρήτης (Πολίτης, 1971). Ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα, ἡ Θ. Ἀντωνοπούλου, στηριζόμενη στὸ χειρόγραφο τῆς Πρεβέζης, στὸ χειρόγραφο Laur. IX, 11 (12ος αἰώνας) καὶ στὸ χειρόγραφο Coislín 87 (14ος αἰώνας), υποστήριξε ὅτι ἡ Εξήγηση τοῦ Ξανθόπουλου παρουσιάζει ἐντονὴ ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν Εξήγηση τοῦ Ἡλία Κρήτης, ἡ ὁποία, ὠστόσο, ξεπερνᾷ τὴν τυφλὴ αντιγραφὴ, ἀφοῦ σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις ὁ Ξανθόπουλος μείωσε, ἀπλοποίησε ἢ παρέλειψε σχόλια, σὲ μὴ προσπάθεια ομαλοποίησης τῆς γλώσσας (Antonopoulou, 2007). Αὐτὲς οἱ διαπιστώσεις ἀλλὰ καὶ ἡ ὁμοιότητα τῶν σχολίων στὸ ὑπὸ μελέτη φύλλο περγαμηνῆς με τὸ χειρόγραφο Coislín 87 (Πίνακας 3), μάς ὁδήγησε σὲ μὴ νέα ὑπόθεση, σύμφωνα με τὴν ὁποία, τὰ σχόλια ποὺ παρατίθενται στὸ φύλλο περγαμηνῆς εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἡλία Κρήτης, χρονολογούνται δηλαδὴ στὸν 12ο αἰώνα.

5. Κωδικολογική και παλαιογραφική προσέγγιση του χειρογράφου

Το χειρόγραφο έχει διαστάσεις 25,8 εκ. ύψος και 17,2 εκ. πλάτος. Το κάτω περιθώριο στο recto και το verso έχει διαστάσεις 2,5 εκ., ενώ το άνω περιθώριο δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί λόγω απώλειας του υλικού. Ομοίως, το αριστερό περιθώριο στο recto και το δεξιά στο verso έχουν διαστάσεις 1,0-1,9 εκ., ενώ δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστούν τα αντιδιαμετρικά περιθώριά τους, λόγω της εκτεταμένης φθοράς. Το πάχος της περγαμηνής είναι εξαιρετικά λεπτό.

Το κείμενο που διασώζεται είναι γραμμένο σε μία στήλη και στις δύο πλευρές (recto και verso) του φύλλου, χωρίς εσοχές ή κενά μεταξύ παραγράφων και αναπτύσσεται σε πενήντα μία (51) γραμμές σε κάθε πλευρά. Ορισμένες από τις γραμμές του κειμένου έχουν καταστραφεί από πτύχωση και άλλων τύπων παραμόρφωση, ενώ η απόκλιση του κειμένου από τις γραμμές οφείλεται στην συνολική στρέβλωση του εγγράφου.

Για τα εδάφια του κειμένου έχει χρησιμοποιηθεί μαύρο και κόκκινο μελάνι, ενώ με κόκκινο μελάνι έχουν γραφεί και κάποια από τα πρωτογράμματα των εδαφίων με τη μαύρη γραφή. Το χειρόγραφο δεν είναι διακοσμημένο και δε φέρει παρασελίδες σημειώσεις ή ενδείξεις στο άνω ή κάτω περιθώριο. Το κενό μεταξύ των γραμμών του κειμένου (διάστιχο) παρουσιάζει υψηλή συνέπεια ως προς το ύψος του και γενικά θεωρείται μικρό, υποδεικνύοντας ίσως ιδιωτική χρήση, καθώς το ευρύ διάστιχο συνδεόταν αρκετές φορές με τη δημόσια ανάγνωση.

Το υπό μελέτη φύλλο περγαμηνής ακολουθεί τη μικρογράμματη γραφή, η οποία διακρίνεται για την κομψότητά της και παρουσιάζει ποικίλα χαρακτηριστικά: στρογγυλόσχημα γράμματα, παρεμβολή γραμμάτων της μεγαλογράμματης γραφής χωρίς υπερβολές (κυρίως τα γράμματα Γ, Δ, Θ, Τ), δύο τουλάχιστον εναλλακτικές μορφές για κάποια γράμματα, απόδοση του γράμματος φ στο σχήμα κλειδιού του σολ, καλλιγραφική σύνδεση των γραμμάτων, όρθιο ρυθμό γραφής, μικρό χωρισμό των λέξεων, σημεία στίξης, τελεία με παύλα για τη δήλωση του τέλους του κεφαλαίου ή της παραγράφου ή της ενότητας, χρήση τόνων και καμπύλων πνευμάτων καθώς και βραχυγραφιών και συντμήσεων. Επιπλέον, τα αρχικά γράμματα των ενοτήτων που περιέχουν το ερυθρογραμμένο κείμενο της *Κλίμακος* (Α, Π, Τ) είναι ιδιαίτερα μεγάλα σε μέγεθος, με έντονη γραφή, καλλιγραφική, στολισμένα με κουκίδες. Τα αρχικά γράμματα των ενοτήτων που περιέχουν τα σχόλια (Δ και Ο) αποτελούν επιμελημένες μικρογραφίες διακοσμημένες με κόκκινη μελάνη. Άλλα χαρακτηριστικά της γραφής του γραφέα ή αντιγραφέα, είναι η προσθήκη γραμμάτων πάνω από την κανονική σειρά των λέξεων καθώς και η χρήση της υπογεγραμμένης στους τύπους της δοτικής πτώσης (Mioni, 1998; Παπάζογλου, 2001).

Αντίθετα στο χειρόγραφο Coislin 87, η γραφή φαίνεται περισσότερο βιαστική ή ατημέλητη. Για παράδειγμα, το σχήμα της περισπωμένης ποικίλλει από έντονα καμπυλόγραμμο σε απόλυτα ευθυγραμμισμένο και πρόχειρο, ενώ ο τόνος ενώνεται με το φωνήεν. Αντίστοιχη ποικιλία παρουσιάζει και η κλίση της γραφής. Συχνά διαχωρίζεται το πρώτο ή τα πρώτα γράμματα μίας λέξης, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται δύο λέξεις (παν τότε/πάντοτε), ενώνονται δύο λέξεις μεταξύ τους, με αποτέλεσμα να φαίνονται ως μία λέξη (δεεστίν/ δε εστίν) και παραλείπονται τα πνεύματα. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αποτελεί η χρήση διαλυτικών πάνω στα γράμματα ι και υ, στοιχείο που δεν απαντάται στο φύλλο της, υπό μελέτη, περγαμηνής.

Η αμιγής μικρογράμματη αρχίζει να διαφοροποιείται με την εισαγωγή γραμμάτων μεγαλογράμματης γραφής, η οποία ολοκληρώνεται γύρω στα μέσα του 10ου αιώνα. Επιπλέον, στους μεταγενέστερους κώδικες, από το τέλος του 13ου αιώνα, ο τόνος ενώνεται με το φωνήεν με επιμήκυνση της κεραίας του φωνήεντος (Mioni, 2009). Το καμπύλο σχήμα

των πνευμάτων διαμορφώθηκε από τον 11ο αιώνα και μετά. Οι δυσανάγνωστες μορφές από συνδέσεις γραμμάτων είναι χαρακτηριστικό της γραφής του 12ου και του 13ου αι. Η χρήση διαλυτικών πάνω στο ι και το υ συναντάται σε χειρόγραφα από το τέλος του 12ου αι. (Φειδάς, 1982). Παρόλο που τα στοιχεία αυτά δεν είναι πάντοτε ικανά να οδηγήσουν σε μία ασφαλή χρονολόγηση των χειρόγραφων και με δεδομένο ότι η εξέλιξη της μικρογράμματης γραφής επηρεάστηκε από πολλούς και διαφορετικούς παράγοντες, ωστόσο, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι το φύλλο περγαμνής δύσκολα μπορεί να χρονολογηθεί μετά τον 12ο αιώνα.

Η συγκριτική ανάλυση των σχολίων στο κείμενο της *Κλίμακος*, σε συνδυασμό με την μελέτη της γραφής των χειρόγραφων που εξετάστηκαν παραπάνω, προσφέρουν ένα νέο επίπεδο συζήτησης σχετικά με την προέλευση του περιεχομένου του φύλλου της περγαμνής, καθώς εύλογα δημιουργείται το ερώτημα αν πρόκειται για ένα αντίγραφο των σχολίων του Ηλία Κρήτης ή αν το συγκεκριμένο φύλλο θα μπορούσε να είναι ένα χειρόγραφο του Ηλία Κρήτης.

6. Προληπτική συντήρηση των περγαμνών χειρόγραφων

Η διατήρηση των περγαμνών στοχεύει στην προστασία τους από τους κύριους περιβαλλοντικούς παράγοντες (υγρασία, θερμοκρασία, ακτινοβολία), τους αέριους ρύπους, τις πτητικές οργανικές ενώσεις (VOCs), κ.ά. κατά την έκθεση, την ανάγνωση, την αποθήκευση και τη μεταφορά. Περιλαμβάνει μια σειρά μέτρων που αποσκοπούν στην εξουδετέρωση ή εξάλειψη και διαχείριση κάθε δυνητικής βλαπτικής επίδρασης χωρίς άμεση (φυσική, μηχανική ή χημική) επέμβαση στο αντικείμενο, μέσω του ελέγχου του εσωτερικού και εξωτερικού περιβάλλοντος, στο οποίο βρίσκεται, καθώς και με πρόβλεψη διάσωσης σε συνθήκες φυσικών καταστροφών. Συνολικά, τα μέτρα αυτά περιγράφονται με την λογική της πρόληψης, όπως είναι η προληπτική συντήρηση ως μέτρο διατήρησης (Σκεπαστιανού, 2008; Σακελλαρίου, 2011; Καρύδης κ.ά., 2013).

Η αξιολόγηση της κατάστασης του κτηρίου, όπου φυλάσσεται η περγαμνή, είναι ουσιώδης, καθώς σχετίζεται με πλήθος φθορών του υλικού. Το κτήριο οφείλει να καλύπτει γενικές και ειδικές προδιαγραφές, αναφορικά με τη στατική επάρκεια, την αντισεισμική θωράκιση, τη στεγανότητα και θερμομόνωση και να διαθέτει χωρική επάρκεια και λειτουργικότητα (Ζερβός, 2015), ενώ για τη βελτίωση των συνθηκών απαιτείται τακτική συντήρηση και λήψη μέτρων όπως σφράγιση τυχόν ρωγμών, παρεμπόδιση της εισόδου εξωτερικού αέρα και στεγανοποίηση των αποθηκευτικών χώρων (Μαντζούρης, 2013).

Η παρακολούθηση του μικροκλίματος εντός των βιβλιοθηκών μπορεί να συμβάλει στην πρόληψη της φθοράς, που προκαλείται από ανεπαρκείς θερμοϋγρομετρικές συνθήκες. Τα σημερινά πρότυπα σχετικής υγρασίας για την αποθήκευση και την έκθεση περγαμνών έχουν καθοριστεί γύρω στο 45%-55% Σχετικής Υγρασίας (Σ.Υ.) ενώ η θερμοκρασία κυμαίνεται μεταξύ 19-24 °C (Καρύδης κ.ά., 2013; Moretti, Sciarpi, Proietti, & Fiore, 2024;). Κρίσιμος παράγοντας για την προληπτική συντήρηση των συλλογών, συμπεριλαμβανομένων των περγαμνών, είναι ένα αξιόπιστο σύστημα κλιματισμού, το οποίο θα διατηρεί σταθερές συνθήκες όλο το έτος. Για την προσωρινή αντιμετώπιση υψηλής σχετικής υγρασίας, συνιστάται για αυτή την περίπτωση η χρήση αφυγραντών-ιονιστών ανάλογα με τα τ.μ. που είναι αποθηκευμένο το αντικείμενο ή την δημιουργία ενός μικρού σταθερού μικροπεριβάλλοντος τοποθετώντας το αντικείμενο σε αντιόξινο κουτί. Γενικά, ο έλεγχος του μικροκλίματος στοχεύει στη δημιουργία συνθηκών που δεν ευνοούν την ανάπτυξη βιολογικών κινδύνων (μύκητες, έντομα, τρωκτικά και βακτηρίδια) καθώς και στην επιβράδυνση των χημικών αντιδράσεων που αναπόφευκτα συμβαίνουν και οδηγούν στη

φυσική γήρανση της περγαμηνής (Μαυραντώνης, 2024). Η καθαριότητα, η απομάκρυνση τυχόν υπολειμμάτων τροφών και η τακτική επιθεώρηση των αποθηκευτικών χώρων αποτελούν βασικά μέτρα πρόληψης.

Η διαχείριση του φωτισμού είναι κρίσιμη για την διατήρηση της περγαμηνής. Οι αποθηκευτικοί χώροι θα πρέπει να παραμένουν σκοτεινοί, να αποτρέπεται η διείσδυση της ηλιακής ακτινοβολίας, και ο τεχνητός φωτισμός πρέπει να περιορίζεται στον απολύτως αναγκαίο και να είναι χαμηλής έντασης (50 lux), τόσο στους χώρους πρόσβασης προσωπικού όσο και στους χώρους έκθεσης. Για την προστασία από την ακτινοβολία UV, είναι απαραίτητη η χρήση φίλτρων σε ακάλυπτα παράθυρα και λάμπες φθορισμού (Woods, 2006; Μαυραντώνης, 2024), ενώ είναι προτιμητέες οι λάμπες πυρακτώσεως λόγω μη εκπομπής υπεριώδους ακτινοβολίας (UV), που υποβαθμίζει περγαμηνές και μελάνια. Η χρήση ατομικών προστατευτικών συσκευασιών από υλικά χωρίς οξύ και με ουδέτερο Ph, βοηθά στη διατήρηση σκοτεινών συνθηκών κατά την αποθήκευση και ενισχύει τη σταθερότητα του μικροπεριβάλλοντος (Woods, 2006; Μπάνου, 2013).

Στο πλαίσιο της προληπτικής συντήρησης, ο έλεγχος της ποιότητας του αέρα είναι μια αρκετά σύνθετη διαδικασία, καθώς η απομάκρυνση των ρύπων πραγματοποιείται με κατάλληλα συστήματα ιονιστών, με τα οποία οι αέριοι ρύποι εξουδετερώνονται με χημικά φίλτρα ή υγρούς συλλέκτες, ενώ τα αιωρούμενα σωματίδια συγκρατούνται μηχανικά (Μαυραντώνης, 2024). Ο σχεδιασμός θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη παραμέτρους όπως η μόλυνση της περιοχής, οι συγκεντρώσεις ρύπων κ.ά. (Garside & Bradford, 2024). Τέλος, η προστασία από φυσικές καταστροφές, κυρίως πυρκαγιά και πλημμύρα, εντάσσεται επίσης στην προληπτική συντήρηση. Απαιτούνται αυτόματα συστήματα πυρανίχνευσης-πυρασφάλειας, ενώ η τοποθέτηση συναγερμού, η επιτήρηση των επισκεπτών και η ελεγχόμενη πρόσβαση είναι απαραίτητα στοιχεία για την αποτροπή κλοπής ή βανδαλισμού (Μαντζούρης, 2013).

7. Αποτελέσματα

Η φιλολογική και παλαιογραφική εξέταση περιεχομένου αποκάλυψε πως το χειρόγραφο περιέχει αποσπάσματα από το έργο του Οσίου Ιωάννη του Σιναΐτη, *Κλίμαξ της Θείας Ανόδου*, συνοδευόμενα από σχόλια. Η συγκριτική μελέτη των σχολίων αυτών με αντίστοιχα γνωστά χειρόγραφα ανέδειξε εντυπωσιακή συγγένεια με το χειρόγραφο Coislin 87 (14ος αι.), το οποίο περιλαμβάνει το ανέκδοτο corpus σχολίων του Μητροπολίτη Ηλία, στοιχείο ιδιαίτερα σημαντικό καθώς μπορεί να οδηγήσει στην υπόθεση, ότι το χειρόγραφο πιθανόν να αποτελεί ένα από τα παλαιότερα αντίγραφα του έργου του συγγραφέα. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται με επιπλέον στοιχεία όπως η λογιότητα του κειμένου, ο τρόπος γραφής και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της περγαμηνής, τα οποία τοποθετούν χρονικά το χειρόγραφο στον 12ο αιώνα, προσδίδοντάς του αξιοσημείωτη σπανιότητα. Φυσικά, η υπόθεση αυτή θα πρέπει να ελεγχθεί περαιτέρω, με έρευνα σε χρονολογημένα αντίστοιχα έργα και να επιβεβαιωθεί με φυσικοχημικές μεθόδους ανάλυσης.

8. Συμπεράσματα

Το υπό μελέτη χειρόγραφο φύλλο της περγαμηνής, παρόλο που είναι ένα μικρό τμήμα ενός ευρύτερου έργου αποτελεί ένα ιδιαίτερο τεκμήριο πολιτιστικής κληρονομιάς. Η κατάσταση διατήρησής του και οι πολλαπλές φθορές που παρουσιάζει, υπογραμμίζουν την αναγκαιότητα της προληπτικής συντήρησης, με στόχο την ασφαλή μακρόχρονη διατήρηση του χειρογράφου.

Η συγκεκριμένη έρευνα αποδεικνύει ότι ακόμα και ένα αποσπασματικό τεκμήριο μπορεί να προσφέρει στη ανάκτηση πληροφοριών για την πολιτισμική μας κληρονομιά και να εισάγει στη συζήτηση τη σημαντική συμβολή των τεκμηρίων των ιδιωτικών συλλογών. Οπωσδήποτε, το συγκεκριμένο χειρόγραφο δεν μπορεί να προσφέρει αδιάσειστες πληροφορίες και ασφαλή συμπεράσματα, όμως μπορεί να προσφέρει στη συζήτηση για το θέμα των σχολίων στην Κλίμακα του Ιωάννη Σιναΐτη καθώς και σε μια ουσιαστικότερη εμβάθυνση στις πηγές των σχολίων του έργου αυτού. Παράλληλα, η δημοσιοποίηση της μελέτης αυτής, μπορεί επίσης να συμβάλλει στον εντοπισμό των υπόλοιπων φύλλων του κώδικα, προκειμένου το αρχικό ιστορικό βιβλίο να ανασυσταθεί και να διατεθεί, πλήρες πια, προς περαιτέρω έρευνα.

9. Ευχαριστίες

Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον συλλέκτη Ι. Γ. Φ. για την ευγενική παραχώρηση του χειρογράφου για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας.

Πολλές ευχαριστίες επίσης οφείλονται στην κ. Παγώνα-Νόνη Μαραβελάκη, καθηγήτρια της Σχολής Αρχιτεκτόνων του Πολυτεχνείου Κρήτης και Διευθύντρια του Εργαστηρίου Υλικών Πολιτιστικής Κληρονομιάς και Σύγχρονης Δόμησης (MaCHMoB) και στον κ. Χάρη Γρυπάρη, Μεταδιαδακτορικό Ερευνητή του Εργαστηρίου, για τις φυσικοχημικές αναλύσεις και την ψηφιακή μικροφωτογράφιση του χειρογράφου.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Almpani, A., & Tselikas, A. (2019). Manuscript fragments in Greek libraries. *Fragmentology*, 2, 87–113. <https://doi.org/10.24446/9e3r>
- Antonopoulou, T. (2007). *Unpublished scholia on the Apostle Paul and John Climacus*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Bain, J., & de Bakker, A. (2024). Traces of liturgy: Analysing manuscript fragments from the binding of the Riesencodex. *Fragmentology*, 7, 9–51. Retrieved from <https://doi.org/10.24446/8ui3>
- Bishop Kallistos. (1982). *John Climacus: The ladder of divine ascent*. New York, NY: Paulist Press.
- Garside, P., & Bradford, K. (2024). Revising and developing the environmental policy at the British Library. *Journal of the Institute of Conservation*, 47(1), 22–35.
- Migne, J.-P. (1864). *Patrologiae cursus completus: Series graeca* (Vol. 88). Paris.
- Moretti, E., Sciarpi, F., Proietti, M., & Fiore, M. (2024). *A multidisciplinary approach to the evaluation of air quality and thermo-hygrometric conditions for the conservation of heritage manuscripts and printed materials in historic buildings: A case study of the Sala Dottorado of the University of Perugia*. MDPI.
- Newman, W., & Quadt, A. (1994). Parchment treatments. In *Paper conservation catalog* (Chap. 18). Washington, DC: American Institute for Conservation of Historic and Artistic Works, 106.
- Sarris, N. (2023). Binding or rebinding at St Catherine's Monastery of Sinai. In *De Gruyter eBooks*. Retrieved from <https://doi.org/10.1515/9783111292069-013>
- Woods, C. S. (2006). The conservation of parchment. In M. Kite & R. Thomson (Eds.), *Conservation of leather and related materials*. Oxford: Elsevier, 209–210, 220.
- Ανδρεοπούλου-Μάγκου, Ε., & Μαριολόπουλος, Θ. (2005). *Το δέρμα: Δομή, τεχνολογία, φθορά, συντήρηση, ανάλυση*. Αθήνα: Ιων.

- Αρχιμ. Ιγνάτιος. (1978). *Του οσίου πατρός ημών Ιωάννου του Σιναΐτου, Κλίμαξ: Εισαγωγή – Κείμενον – Μετάφρασις – Σχόλια – Πίνακες*. Ωρωπός Αττικής: Ιερά Μονή Παρακλήτου.
- Ζερβός, Σ. (2015). *Συντήρηση και διατήρηση χαρτιού, βιβλίων και αρχαιακού υλικού*. Αθήνα: ΣΕΑΒ.
- Καρύδης, Χ., Κουλουμπή, Ε., & Σακελλαρίου, Α.-Γ. (Επιμ.). (2013). *Η επιστήμη της προληπτικής συντήρησης: Διατήρηση και διαχείριση συλλογών*. Αθήνα: Time Heritage.
- Κωνσταντίνου, Ι. (2006). *Το χειρόγραφο, το βιβλίο, τα ιστορικά αρχεία: Τεχνολογία υλικών, πρόληψη φθορών, συντήρηση*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Μαντζούρης, Ν. (2013). Εφαρμογές προληπτικής συντήρησης σε τέσσερα ορθόδοξα μοναστήρια της ελληνικής επικράτειας. Στο Χ. Καρύδης, Ε. Κουλουμπή & Α.-Γ. Σακελλαρίου (Επιμ.), *Η επιστήμη της προληπτικής συντήρησης: Διατήρηση και διαχείριση συλλογών*. Αθήνα: Time Heritage, 121–133.
- Μαυραντώνης, Π. (2024). *Μελέτη και χαρακτηρισμός των παραμέτρων μικροδομής και των ιδιοτήτων του χαρτιού ως κριτήρια αποτίμησης συμβατής και επιτελεστικής συντήρησης* (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα.
- Μπάνου, Π. (2013). Αποθήκευση περγαμηνών εγγράφων της συλλογής των Γενικών Αρχείων του Κράτους: Μελέτη και σχεδίαση. Στο Χ. Καρύδης, Ε. Κουλουμπή & Α. Γ. Σακελλαρίου (Επιμ.), *Η επιστήμη της προληπτικής συντήρησης: Διατήρηση και διαχείριση συλλογών*. Αθήνα: Time Heritage, 102–111.
- Παπαδημητρίου, Ν. (2004). Περί των χειρογράφων της Κλίμακος. Στο Κ. Δ. Μουρατίδης, *Πρόμαχος Ορθοδοξίας*. Αθήνα: Αυτοέκδοση, 643–677.
- Παπάζογλου, Γ. (2001). *Βυζαντινή βιβλιολογία ή εγχειρίδιον παλαιογραφίας και κωδικολογίας* (Τόμ. Α'). Κομοτηνή: Αλφάβητο.
- Πελτίκογλου, Β. (2021). *Η ιστορία του χειρόγραφου βιβλίου (1ος–4ος αι. μ.Χ.) και ο Σιναϊτικός Κώδιξ*. Αθήνα: Έννοια.
- Πολίτης, Λ. (1971). Άγνωστο έργο του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου: Εξήγηση στον Ιωάννη της Κλίμακος. *Κληρονομία*, 3(A), 69–84. Ανακτήθηκε από <https://old.imdlibrary.gr/index.php/el/2013-01-14-09-09-13/periodika/klironomia/book/444-klironomia-t-3-teyx-a-ianouarios-1971/20-2013-03-21-12-46-45>
- Σκεπαστιανού, Μ. (2008). *Διατήρηση τεκμηρίων βιβλιοθηκών και αρχείων*. Θεσσαλονίκη: Τυποφυλία.
- Φειδάς, Β. (1982). *Βυζάντιο: Βίος, θεσμοί, κοινωνία, εκκλησία, παιδεία, τέχνη*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.

